

Introduction to Šamsi Baghdādi and a Textual Study of His *Manzar al-Abrār*

Zahra Jafari Khairabadi , Alireza Ghojzade , Ashraf Chegeni

١. PhD Student, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva Branch, Islamic Azad University, Varamin, Tehran, Iran. E-mail: 076893029@iau.ir

٢. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Varamin Branch – Pishva, Tehran, Iran. E-mail: alirezaghojzade@yahoo.com

٣. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva Branch, Islamic Azad University, Varamin, Tehran, Iran. E-mail: dr.chegini@iau.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2020.67033.3791](https://doi.org/10.22034/perlit.2020.67033.3791)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Keywords: Šamsi Baghdādi, <i>Manzar al-Abrār</i>, Nezāmi Ganjavi's <i>Maxzan al-Asrār</i>, 'Ahdī Baghdādi, Persian poetry and language in Asia Minor.	This article presents a study of the sole surviving manuscript of <i>Manzar al-Abrār</i>, a narrative poem, by Šamsi Baghdādi, while also exploring the life of its author. Šamsi Baghdādi was a Persian-speaking poet of the ١٠th/١٦th century (alive in ٩٧٥/١٥٦٧) in Asia Minor, about whom little information remains. Although biographical sources trace his origins to Baghdad, evidence suggests he was of Persian descent. He worked as a cobbler in Baghdad and lived an ascetic life for many years. A devotee of the Ahl al-Bayt, he adhered to Islamic rites and held strong convictions toward Shi'ism. His family was known for their erudition, virtue, and poetry, and his son, 'Ahdī Baghdādi (d. ١٠٠٢/١٥٩٣), was a prominent poet, literary biographer, and author of the <i>Tazkera-ye Golšan-e Šo'arā</i> during the ١٠th/١٦th and early ١١th/١٧th centuries. Šamsi was skilled in composing <i>ghazals</i> (sonnets), <i>qasidas</i> (odes), and <i>masnavis</i> (long narrative poems). In addition to his scattered surviving poems, his <i>Manzar al-Abrār</i>—a work inspired by Nezāmi Ganjavi's <i>Maxzan al-Asrār</i> and dedicated to Soltan Soleymān (٩٠٠–٩٧٤/١٤٩٤–١٥٦٦)—remains extant. This masnavi is the only Persian counterpart to <i>Maxzan al-Asrār</i> in the literary geography of Anatolia and Asia Minor. This study adopts an analytical-descriptive approach, drawing upon literary and historical sources as well as textual evidence.

Cite this article: Jafari Khairabadi, Z., Ghojzade, A. Chegeni, A. (٢٠٢٥). Introduction to Šamsi Baghdādi and a Textual Study of His *Manzar al-Abrār*. *Persian Language and Literature*, ٧٩ (٢٥٢), ١-١٥.
<http://doi.org/10.22034/perlit.2020.67033.3791>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Across the vast expanse of Islamic civilization, the Persian language has served not only as a medium of Iranian thought, mysticism, and literature but also as a cultural bridge linking the eastern and western regions of Asia. One of the principal routes through which Persian exerted its influence led toward Asia Minor (Anatolia)—a region that would later emerge as the heart of the Ottoman Empire. Following the Seljuk conquests and the establishment of the Sultanate of Rum (۱۱th–۱۳th centuries CE), Persian attained an unparalleled position as the administrative, literary, and mystical language of the ruling elite. The courts of Konya and other Anatolian centers of power became vibrant hubs that fostered poets, mystics, and intellectuals who composed and wrote in Persian. Figures such as Jalāl al-Din Rumi stand as undeniable evidence of Persian cultural penetration in Anatolia. Writing in Persian while residing in Konya, Rumi articulated the deepest layers of Sufi thought and established a spiritual legacy that transcended linguistic and geographic boundaries. Even after the rise of the Ottoman Empire and the gradual ascendancy of Turkish as the dominant language of governance and the populace, Persian retained its prestige as the language of culture, literature, scholarship, historiography, and particularly, of mysticism. The influence of Persian was by no means confined to courts or Sufi lodges; it profoundly shaped the lexical and syntactic fabric of Ottoman Turkish. Thousands of Persian words, expressions, and even syntactic patterns entered Ottoman usage, producing a trilingual milieu—Turkish, Arabic, and Persian—that defined the empire’s literary and bureaucratic culture of the period. Persian poetic themes, literary forms such as the *ghazal* and *mathnawi*, as well as its philosophical and mystical concepts, continued to inspire generations of Turkish-speaking poets and writers. Although the reign of Sultan Süleyman the Magnificent (r. ۱۵۲۰–۱۵۶۶ CE) marks the zenith of Ottoman political power and the consolidation of Turkish identity, Persian continued to exert a powerful cultural and even political presence. This enduring vitality stemmed partly from the Seljuk legacy of Iranian administrative models and partly from the incorporation of Iranian elites into the Ottoman system, particularly following the forced migrations of the Safavid era. Iranian poets such as Ghabuli and Hāmedi Isfahāni exemplified this transregional exchange. Within this context, the lesser-known poet, Šamsi Baghdādi, occupies a singular position. His didactic poem entitled *Manzar al-abrār*, an imitation of Nezāmi’s *Maxzan al-asrār*, constitutes the only known Persian *nazira* (imitation) of *Maxzan al-asrār* composed in Asia Minor. The identification and introduction of this work illuminate a previously overlooked link in the historical continuum of Persian language and literature in Anatolia.

Literature Review and Methodology

To date, no comprehensive research has been undertaken in Persian on Šamsi Baghdādi or his versified work *Manzar al-abrār*. Conducting such a study required the collection of essential information regarding the manuscript of *Manzar al-abrār* and its author, in order to both introduce and identify him and, at the same time, examine the stylistic, literary, thematic, and historical characteristics of his work. Accordingly, this study was conducted in two main sections. The first section, drawing on primary sources and library-based documentary research, focuses on the introduction and biographical account of Šamsi Baghdādi. The second section presents a descriptive–analytical examination of the unique extant manuscript of *Manzar al-abrār*—preserved in the Köprülü Library in Turkey—addressing its stylistic, literary, intellectual, and historical aspects. The findings have been presented inductively based on the collected evidence.

Discussion

Šamsi Baghdādi was a Persian-speaking poet of the ۱۰th century CE in Asia Minor, who lived until approximately ۱۰۶۷ CE. Very little biographical information about him has survived. Although early biographical sources identify him as a native of Baghdad, available evidence suggests that he was of Persian descent. It is reported that he worked as a shoemaker in Baghdad and lived for many years in ascetic devotion. A devoted follower of the Prophet's family, he was a staunch adherent of Shi'ism and strictly observed Islamic rituals. His family was known for its learning, literary talent, and poetic inclination. His son, 'Ahdi Baghdādi—one of the most prominent poets and literary biographers of the late ۱۰th and early ۱۱th centuries AH (d. ۱۰۰۲ AH/۱۰۹۳ CE)—authored the celebrated *Golšan-e Šo'arā*. Šamsi was a skilled composer of *ghazals*, *qasidas*, and *mathnawis*. In addition to his scattered poems preserved in various anthologies, his extant *mathnawi*, *Manzar al-abrār*, is particularly notable. Modeled after Nezāmi Ganjavi's *Maxzan al-asrār*, this poem was dedicated to Sultan Süleyman the Magnificent (۱۴۹۴–۱۵۶۶ CE). Comprising twenty discourses and twenty-three tales in a total of ۲,۲۵۷ verses, *Manzar al-abrār* addresses a range of mystical, philosophical, ethical, religious, social, and historical themes. It represents the only known Persian *nazira* (imitation) of *Maxzan al-asrār* composed in the geographical region of Anatolia and Asia Minor.

Conclusion

Šamsi Baghdādi ranks among the middle-tier Persian poets of the ۱۰th century AH who, until recently, has remained largely unknown. By piecing together the scattered biographical and literary data preserved in various sources, it becomes possible to form a clearer picture of his life and family background. His extant poems, primarily *ghazals* and *qasidas*, are found in several anthologies and *tazkeras*. However, his only complete surviving work is the *mathnawi* *Manzar al-abrār*, which remains the sole known Persian *nazira* of Nezāmi's *Maxzan al-asrār* produced in Anatolia and Asia Minor. The poem is also of historical significance, containing valuable insights into the intellectual and cultural milieu of its time. *Manzar al-abrār* demonstrates Šamsi's mastery of various rhetorical and poetic devices—most notably simile, paronomasia (*jenās*), and allusion (*talmih*), particularly to Qur'anic, religious, and narrative sources. The only known manuscript of the poem, catalogued as no. ۲۹۴, is preserved in the Fazıl Ahmed Pasha Collection of the Köprülü Library and was copied in ۱۰۶۷ CE by Šamsi's son, 'Ahdi Baghdādi. *Manzar al-abrār* stands as a compelling example of the vitality of Persian language and literature within the cultural landscape of Anatolia. The identification, critical study, and scholarly edition of this work can meaningfully enrich our understanding of the historical trajectory of Persian during the Ottoman period.

Keywords: Šamsi Baghdādi; *Manzar al-abrār*; Nezāmi's *Maxzan al-asrār*; 'Ahdi Baghdādi; Persian Poetry and Language in Asia Minor.

معرفی شمسى بغدادى و متن‌شناسى مثنوى منظرالابرار او

زهره جعفرى خیرآبادى^۱، علیرضا قوجه‌زاده^۲، اشرف چگینی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین- پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، تهران، ایران. رایانامه: 0768930529@iau.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین- پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، تهران، ایران. رایانامه: re.zaghojeh@iau.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین- پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، تهران، ایران. رایانامه: dr.chegini@iau.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2025.67033.3791](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.67033.3791)

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

مقاله حاضر ضمن معرفی و بررسی نسخه منحصر به فرد منظومه منظرالابرار، به شرح احوال سراینده آن، شمسى بغدادى، می‌پردازد. شمسى بغدادى از شاعران پارسی‌سرای سده ۱۰ ق (زنده در ۹۷۵ ق) در آسیای صغیر است که اطلاعات زیادی از او در دست نیست. هرچند ارباب تذکره، اصل وی را از بغداد دانسته‌اند، اما قراین نشان می‌دهد که تبار عجمی داشته‌است. در بغداد به شغل کفش‌دوزی می‌گذرانده و سال‌ها با ریاضت‌کشی می‌زیسته‌است. هواخواه اهل بیت و پای‌بند شعایر اسلامی بوده و نسبت به مذهب تشیع، تعصب می‌ورزیده‌است. خاندان او همه اهل دانش و فضل و شعر بودند و فرزندش، عهدى بغدادى، از شاعران و تذکره‌نویسان مشهور سده ۱۰ و آغاز سده ۱۱ ق (د: ۱۰۰۲ ق) و مؤلف تذکره گلشن شعرا است. شمسى در سرودن غزل، قصیده و مثنوی تسلط داشت و علاوه بر اشعار پراکنده‌ای که از او باقی مانده، منظومه منظرالابرار او نیز در دست است که به تتبع مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای سروده و به سلطان سلیمان (۹۰۰-۹۷۴ ق) اتحاف کرده‌است. این مثنوی، تنها نظیره فارسی مخزن الاسرار در جغرافیای آناتولی و آسیای صغیر به‌شمار می‌رود. این مقاله به شیوه تحلیلی-توصیفی، و با استناد به منابع ادبی، تاریخی و شواهد درون‌متنی نوشته شده‌است.

کلیدواژه‌ها:

شمسى بغدادى، منظرالابرار، مخزن الاسرار نظامی، عهدى بغدادى، شعر و زبان فارسی در آسیای صغیر.

استناد: جعفرى خیرآبادى، زهره؛ قوجه‌زاده، علیرضا؛ چگینی، اشرف. (۱۴۰۴). معرفی شمسى بغدادى و متن‌شناسى مثنوى منظرالابرار او. *زبان و ادب فارسی*، ۷۹

(۲۵۲)، ۱۵-۱. <http://doi.org/10.22034/perlit.2025.67033.3791>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

در گستره پهنای تاریخ تمدن اسلامی، زبان فارسی، نه تنها حامل اندیشه، عرفان و ادبیات درخشان ایرانی، بلکه پلی فرهنگی میان شرق و غرب آسیا شمرده می‌شود. یکی از مسیرهای پراهمیت نفوذ این زبان، راهی است که به سوی سرزمین آسیای صغیر (آناتولی) گشوده شد؛ سرزمینی که بعدها به کانون امپراتوری عثمانی بدل گشت. نفوذ فارسی در این دیار، پدیده‌ای تصادفی یا سطحی نبود، بلکه ریشه در تحولات عمیق تاریخی، سیاسی و فرهنگی داشت که برای قرن‌ها چهره فرهنگی، دیوان‌سالاری و حتی زبانی این منطقه را دگرگون ساخت.

پس از فتوحات سلجوقیان و تثبیت سلطنت سلجوقیان روم (قرون ۱۱ تا ۱۳ میلادی)، فارسی به عنوان زبان دیوانی، ادبی و عرفانی نخبگان حاکم، جایگاهی بی‌بدیل یافت. دربارهای قونیه و دیگر مراکز قدرت در آناتولی، به کانون‌هایی برای پشتیبانی از شعرا، عرفا و اندیشمندان بدل شدند که به فارسی می‌سرودند و می‌نوشتند. نام‌هایی مانند مولانا جلال‌الدین رومی که عمیق‌ترین مفاهیم عرفانی را در قونیه به فارسی بیان کرد و بنیان مکتب بزرگی را نهاد، گواهی انکارناپذیری بر این نفوذ است. حتی پس از ظهور امپراتوری عثمانی و غلبه تدریجی زبان ترکی به عنوان زبان حکومت و مردم، فارسی جایگاه خود را به عنوان زبان فرهنگ، ادبیات، علوم، تاریخ‌نگاری و به‌ویژه عرفان حفظ کرد (ر.ک: ریاحی، ۱۳۶۹: ۲۳-۳۹، ۹۱-۹۶ با تلخیص).

این نفوذ، تنها به دیوان‌های شاهان یا خانقاه‌های صوفیان محدود نماند. فارسی بر ساختار و واژگان زبان ترکی عثمانی تأثیری ژرف و ماندگار گذاشت، به گونه‌ای که هزاران واژه، اصطلاح و حتی ساختارهای دستوری فارسی بخش جدایی‌ناپذیری از زبان ادبی و رسمی عثمانی شدند. «سه‌زبانگی» (ترکی، عربی، فارسی) ویژگی بارز ادبیات و اسناد رسمی این دوره بود. مضامین شعری فارسی، قالب‌های ادبی مانند غزل و مثنوی، و مفاهیم فلسفی و عرفانی آن، الهام‌بخش نسل‌ها شاعر و نویسندگان ترک‌زبان شد.

با آنکه دوره حکمرانی سلیمان قانونی (۹۰۰-۹۷۴ ق) اوج قدرت سیاسی عثمانی و تقویت هویت ترکی به‌شمار می‌رود، زبان فارسی به عنوان عنصری حیاتی در فرهنگ و سیاست این امپراتوری نقش داشت. این پارادوکس از یک سو، ناشی از میراث سلجوقیان روم (سده‌های ۵-۷ ق) بود که دیوان‌سالاری ایرانی را الگو قرار داده بودند، و از سوی دیگر، حاصل جذب مستمر نخبگان ایرانی در دستگاه عثمانی پس از مهاجرت‌های اجباری دوران صفوی بود. در این دوره، شاعران ایرانی همچون قهسری، حامدی اصفهانی در دربار سلطان سلیمان حضور داشتند و به شاعری می‌پرداختند (ر.ک: مفتاح، ولی، ۱۳۷۴: ۱۹-۳۹ با تلخیص؛ خسروشاهی، ۱۳۵۰: ۷۷-۷۱ با تلخیص).

یکی از شاعران کمترشناخته‌شده این دوره، شمس‌بغدادی است که جز اشعار پراکنده‌ای که در قالب‌های غزل و قصیده از وی باقی مانده، منظومه‌ای نیز با عنوان منظرالابرار از وی در دست است که آن را به تتبع از مخزن‌الاسرار نظامی سروده است. این منظومه، یگانه نظیره فارسی مخزن‌الاسرار در آسیای صغیر و آناتولی است و فواید تاریخی نیز دربردارد.

در این گفتار، برای نخستین بار، شمس‌بغدادی و منظومه منظرالابرار او به جامعه فارسی‌زبان معرفی می‌شود. تاکنون پژوهش‌های جامعی درباره تاریخ شعر و ادب فارسی در دوره سلطنت سلیمان قانونی به رشته تألیف درنیامده است، و با شناسایی و معرفی منظرالابرار، حلقه‌ای نویافته از تاریخ زبان فارسی در دوره مذکور شناخته می‌شود تا با به هم پیوستن این گونه اطلاعات پراکنده و گسسته، نفوذ و نقش واقعی زبان و فرهنگ ایرانی در ساختار فرهنگی و سیاسی امپراتوری عثمانی، آشکارتر شود.

۲. شرح حال شاعر

۲-۱. نام، لقب و تخلص

درباره شمسى بغدادى اطلاعات زيادى در دست نيست و با به هم پيوستن اطلاعاتى كه خود در سروده هايش به دست داده و پسرش عهدى در تذكره گلشن شعرا آورده است، مى توان تا حدودى، به گوشه هاى از احوال او پى بُرد. نام او شمسى (ر.ك: بغدادى، ۲۰۱۴م: ۵؛ كاشى، ۱۴۰۱: ۱۵۵؛ صادقى كتابدار، ۱۳۲۷: ۲۹۶؛ رياضى، ۱۰۷۱ ق: ۸۹ پ؛ چلبى، ۱۰۰۰ ق: ۲۱۷ پ؛ عالى، ۱۰۸۲ ق: ۴۷۲ پ؛ بهوپالى، ۱۲۹۲ ق: ۵۰؛ حاجى خليفه، ۱۴۴۳ ق: ۱۴۸/۱؛ خيامپور، ۱۳۷۲: ۵۱۶/۲) و لقبش شمس الدّين است، و صاحب منتخب اللطائف، او را با عنوان مولانا شمس بغدادى ذكر کرده و گفته كه «اسمش از انتخاب شيخ محمدعلى حزين نوشته شد» (ايمان، ۱۳۸۶: ۳۶۶).

تخلص او شمسى است:

شمسى از ارباب سستم دور باش طالب نيكان شو و معمور باش

(منظرالابرار: ۳ پ)

در تذكره ها و منابع تاريخى و ادبى، او را با عنوان هاى مولانا شمسى بغدادى (بغدادى، ۲۰۱۴م: ۱۱۸؛ نفيسى، ۱۳۴۴: ۵۳۴/۱)، مولانا شمسى چلبى (ديبرمان چاى، ۱۳۹۷: ۳۰۷)، مولانا شمسى (بغدادى، ۲۰۱۴م: ۳ پ، ۷ پ؛ كاشى، ۱۴۰۱: ۱۵۵؛ صادقى كتابدار، ۱۳۲۷: ۲۹۶؛ رياضى، ۱۰۷۱ ق: ۱۱۲؛ چلبى، ۱۰۰۰ ق: ۲۱۷ پ)، شمسى بغدادى (عالى، ۱۰۸۲ ق: ۴۷۲ پ؛ آقابزرگ تهرانى، ۱۴۰۳ ق: ج ۹، ۵۴۵/۲؛ عزاوى، ۲۰۰۴م: ۱۳۵/۴؛ خيامپور، ۱۳۷۲: ۵۱۶/۲)، شمسى (رياضى، ۱۰۷۱: ۸۹ پ) و شمس بغدادى (ثريا بيگ، ۱۳۹۴: ۳۹/۳) معرفى کرده اند.

۲-۲. زادگاه، تاريخ ولادت و درگذشت

تقى كاشى «اصل وى را از دارالخلافة بغداد» دانسته (كاشى، ۱۴۰۱: ۱۵۵) و ديگر تذكره نويسان نيز او را از اهالى و مردم بغداد ذكر کرده اند (صادقى كتابدار، ۱۳۲۷: ۲۹۶؛ رياضى، ۱۰۷۱ ق: ۸۹ پ؛ بهوپالى، ۱۲۹۲ ق: ۵۰). ظاهراً شمسى بغدادى، تبار عجمى داشته و خود در بيتى به اين موضوع اشاره کرده است:

سياه چشمان بغدادى به شمسى رهنمون گشتند كه در ملك عرب سازد وطن، ترك عجم گيرد

(بغدادى، ۲۰۱۴م: ۱۱۸ ر)

فرزند وى، عهدى نيز به تبار عجمى خود اشاره کرده است:

عهدى ديار رومه گلوب ايده لى نظر گورنمز اولدى گوزمه مُلك عجم بنيم

(رياضى، ۱۰۷۱ ق: ۱۱۲ پ)

(عهدى به سرزمين روم با نظرى ايده آل آمد، درحالى كه مُلك عجم در نظرم نيامد).

رومه احسانك گتور مُشدر عجمدن عهدنى يوخسه اول آواره نيلردى ايدوب بونده مكان

(بغدادى، ۲۰۱۴م: ۷ پ)

(عهدى را [از سرزمين] عجم به عنوان احسانى به روم آورده بود، اما او آواره نبوده است كه در اينجا سكنى گزيند!)

دل از طور بتان روم چون عهدی پریشان است هوای دیدن بغداد و خوبان عجم دارد (همان: ۶پ)

عاشق چلبی هم در تذکره خود، اشاره‌ای به سفر عهدی از دیار عجم به روم کرده‌است: عهدی عجمی، دیار عجمدن گلمش، طالب علم و معرفت، خوش‌فهم و خوش‌کتابت کمسنه دُر، سیاحت طریقیله رومه گلوب ... (عاشق چلبی، ۱۰۰۴ق: ۲۴۸ر). (عهدی عجمی از سرزمین عجم آمده، صاحب دانش و معرفت، خوش‌فهم و خوشنویس است، به رسم سیر و سیاحت به روم آمده...).

سام میرزا، شاعری شمسی‌نام را معرفی کرده که اصالتاً شروانی است (صفوی، ۱۳۸۹: ۲۳۹). آیا منظور از عجمی بودن شمسی، شیروانی بودن او نیست؟! و اگر بغداد دوران حیات شمسی را تابع ایران آن زمان بدانیم، چه دلیل دارد که شمسی «ترک عجم کند و در مُلک عرب وطن سازد» و فرزندش عهدی در پُشت کردن به سرزمین روم، هوای دیدن بغداد و خوبان عجم را داشته باشد؟! به‌هرحال، شمسی مقیم بغداد بوده و در آنجا با زاری و نزاری و ریاضت‌کشی می‌زیسته‌است:

من که به بغداد درم بی‌خوشی زار و نزارم ز ریاضت‌کشی
قمری‌ام افتاده جدا از حضور بلبل‌ی از برگ و نوا گشته دور

(منظرالابرار: ۷پ)

درباره تاریخ ولادت شمسی اطلاعاتی در دست نیست. تقی کاشی سال درگذشت وی را ۹۶۴ق ثبت کرده‌است (کاشی، ۱۴۰۱: ۱۵۶). نیز، ر.ک: بنارسی، ۱۲ق: ۴۶۶ر) و صاحب الذریعه آورده که او در سال ۹۷۵ق زنده بوده‌است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ۵۴۵/۹).

۲-۳. خاندان

پدر: شمسی بغدادی در آثارش هیچ اشاره‌ای به خانواده خود نکرده‌است، جز در ابیاتی از منظرالابرار (حسینی، رفوگران، ۱۳۸۹: ۵۹) که از پدر خود یاد نموده و «طرفه حکایتی» از او نقل کرده‌است:

والد مرحوم که خوش باد خاک هر دم‌ش از مغفرت حی پاک
از سخنان عجب از اعجیبی کرد به من طرفه حکایت شبی
گفت که یک‌باره به راه حجاز بود مرا هم‌هی‌ی در جواز
راست میان دو حرم، ناگهان پیرزنی از طرفی شد عیان...
روی به ما کرد قد آورده کج سایلی کرد ز ارباب حج

(منظرالابرار: ۶۷پ)

- محمد بغدادی: برادر شمسی و معاصر مصلح‌الدین لاری (سده دهم قمری) بوده‌است. ظاهراً علوم را از شمس‌الدین بغدادی فراگرفته و در روز دوشنبه بیستم شعبان سال ۱۰۱۶ق درگذشته‌است (محبی، ۱۲۸۴ق: ۳۱/۴-۳۲؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق: ۹، ۵۴۵/۲؛ عزوی، ۲۰۰۴م: ۱۳۵/۴؛ خیام‌پور، ۱۳۲۷: ۵۱۶/۲).

- عهدی بغدادی: پسر شمسی و شناخته‌ترین شخصیت خاندان شمسی است. احمد بن شمسی (حاجی خلیفه، ۱۴۴۳ق: ۱۴۸/۱) در سال ۹۶۰ق عزم دیار روم کرد و به دارالسلطنه قسطنطنیه (استانبول) رسید و مدتی مدید در آنجا اقامت گزید. در سال

۹۷۱ق به زادگاه خود بازگشت و در همین سال، تذکره گلشن شعرا را در شرح حال سرایندگان ترکی زبان و بعضی از پارسی‌گویان به رشته تألیف کشید و به سلطان سلیم دوم (۹۷۴ - ۹۸۲ق) اتحاف کرد (بغدادی، ۲۰۱۴م: ۵-۷ر). وی سروده‌هایی به فارسی و ترکی دارد. نیز اشعاری در قالب مثنوی و مدایحی در حق پیری پاشا سروده است (دیپیرمان‌چای، ۱۳۹۷: ۳۸۵). تذکره گلشن شعرا به اهتمام سلیمان سولماز، به صورت چاپ عکسی، منتشر شده است (آنکارا، ۲۰۱۴م). عهدهی در سال ۱۰۰۲ق (۱۵۹۳م) و در اواخر سلطنت سلطان مراد دوم (۹۸۲-۱۰۰۳ق) در شهر بغداد درگذشت (ریاضی، ۱۰۷۱ق: ۱۱۲پ؛ دیپیرمان‌چای، ۱۳۹۷: ۳۸۵؛ ثریابیگ، ۱۳۹۴: ۶۹/۳).

- رضایی بغدادی: پسر شمس و برادر بزرگ عهدهی است. وی غزلیاتی به فارسی و ترکی سروده که ابیاتی را برادرش عهدهی بغدادی نقل کرده است (بغدادی، ۲۰۱۴م: ۱۰۴پ).

- مرادی بغدادی: پسر شمس و برادر کوچک عهدهی است (همان: ۱۸۶ر).

- حسینی بغدادی: برادر شمس و عموی عهدهی است. به زبان‌های ترکی و فارسی شعر می‌گفته و عهدهی، نمونه‌هایی از سروده‌های ترکی و فارسی او را ذکر کرده است (همان: ۷ر - ۷۹پ).

- رندی بغدادی: برادرزاده شمس و پسرعموی عهدهی است. طبع شاعرانه خوبی داشته است. عهدهی و تقی کاشی، اشعاری از او را در تذکره‌های خود آورده‌اند (همان: ۱۴۰پ - ۱۰۵پ؛ کاشی الف، ۱۰۳۸: ۱۲۹۲پ).

- خرّمی: از نزدیکان عهدهی بغدادی است (بغدادی، ۲۰۱۴م: ۸۴پ).

۴-۲. مذهب

شمسی، مذهب شیعه اثناعشری داشته و صادقی کتابدار به تعصب او در تشیع اشاره کرده است (صادقی کتابدار، ۱۳۲۷: ۲۹۶). هواخواه اهل بیت (ع) بوده و در سروده‌های خود، این موضوع را تبیین کرده است:

... صدر و بدر هر دو عالم، صاحب تنزیل وحی	سرّ فرقان، نور حق، فخر زمین و آسمان
حامد و محمود ابوالقاسم محمّد، آن که شد	پیشوای دین و دنیا، رهنمای انس و جان...
باد بر اولاد و آل و عترت و اصحاب تو	دم به دم رضوان و نور از خالق جان جهان
خاصّه بر یار و رفیق و ابن عمّ و صاحب	صفدر و مشکل‌گشا و کارساز و رازدان
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار	وصف شأن و تیغ او می‌داند این پیر و جوان
حیدر روز هرا و شبّر و شبّیر تحقیق هست	آفتاب و ماه دین، چشم و چراغ خاندان
عابد است و باقر و صادق، دگر موسی به حق	مرشد و هادی دلیل و رهنمای مؤمنان
از رضا و از تقی و از نقی و عسکری ست	راه فردوس و بهشت و خلد و جنت بی‌گمان
شهسوار دین و دنیا مهدی و هادی که هست	عرصه را شاه امام و سیّد صاحب‌زمان

(جنگ ش ۷۹۸ سنا، برگ ۱۲۶ پ، ۱۲۷ ر: دانش‌پژوه، علمی انواری، ۱۳۵۹: ۶۲/۲)

۲-۵. شغل

بنا به گزارش تقی کاشی، شمسی «در اوایل حال به کسب خفافی (کفش‌دوزی) اوقات می‌گذرانید و گاهی اشعار آبدار از او سرزده و به گوش ادانی و اقاضی می‌رسانید» (کاشی، ۱۴۰۱: ۱۵۵).

۲-۶. پیران و استادان شمسی

شمسی در منظرالابرار از استاد خود با نام «حسن» یاد کرده که از تبار آل رسول و فردی جهان‌دیده و درویش‌صفت و منزوی، و در تفسیر و حدیث و کلام، سرآمد بوده‌است. شمسی در محضر او تربیت یافته و از او علم دستور (صرف و نحو و ...) و دانش‌های نجوم، عروض و قافیه، لغز و شعر و معما و ... آموخته‌است:

وَقَبْلَتِ جَوَانِي كَلِمَةً تَوَانِ دَاشْتَم	مَرَشْدَ مَعْنَوِي وَ بِيَانِ دَاشْتَم
پَرْتَوَاو بَبُود بَه هَر اَنجَمَن	مَرَشْدَ مَن بَبُود وَ هَزَارَانِ چَو مَن
گِل ز گِلَسْتَان جِهَان چیده بود	چُون فَلَک پیر، جِهَان دِیده بود
نَام حَسَن دَاشْت، وَلِي کُی نَبُود	اَز حَسَن بَصَرِي اَگَر بَه نَبُود
گَاه سَخَن دَاشْت ز نَقْل کَرَام	گَاه ز تَفْسِير وَ حَدِيث وَ کَلَام
حَال کَنان دَاد بَه کَف اَوَّلَم	مَعْرِفَت مَاضِي وَ مَسْتَقْبَلَم
اَز کَلِمَه گَفْتَم وَ اَز فَعْل وَ حَرْف	مَعْرِفَت صَیغَه گَفْتَم ز حَرْف
رُوی نَهَادَم بَه سَوِي عِلْم نَحْو	گَرْد جِهَالِيَت ز دَلَم گِشْت مَحْو
دِيد مَرَا قَابِل فَيِض رَقُوم	تَرَبِيتَم کَرْد بَه عِلْم نَجُوم
رَاهَنَمُون شَد مَن آوَارَه رَا	مَنْزَلَت سَبْعَه سَيَّارَه رَا
هَمچُو گَهَرها کِه بَه دَرَج آمَدَه	خَانَه هَر نَجْم چِه بَرَج آمَدَه
بَرْد ذَل اَز سَرعَت وَ تَرَجِيْع هَم	رَاه بَه تَثْلِيث وَ تَرَبِيع هَم
دَاد عَرُوضَم اَثَر اَز بَوِي نَظْم	قَافِيَه سَنجِي بَه تَرَازَوِي نَظْم
لَطَف کَنان کَرْد مَرَا بَاخِبَر	اَز لَغَز وَ شَعْر وَ مَعْمَا دَگَر
مَسْتَحَقَم دِيد بَه فَيِض السَّت	اَز بَخِشْتَم دَاد کَلِيدِي بَه دَسَّت
شَاهِد مَعْنِي کِه بَه مَن شَد مَزِين	گَفْت بَرُو شَعْر بَگُو بَعْد اَز بِن

(منظرالابرار: ۱۲)

تقی کاشی، لسانی شیرازی (د. ۱۳۹۱/۹۴۰ ق) را نیز از اساتید شمسی برشمرده و نوشته‌است: «در محلی که مولانا لسانی به بغداد رفت، شعر وی (شمسی) به مولانا رسید و مولانا وی را طلب کرده از او شعر طلبید. گویند در بدیهه این مطلب برای جوانی که همراه لسانی بود، بگفت:

غنچه و سرو، کار آن قد و دهن نمی‌کند سرو روان نمی‌شود، غنچه سخن نمی‌کند

القصّه چون مولانا، قوّت طبع مشارالیه معلوم نمود، به قیاس آن در تعظیم و تعریف او افزود و تا در بغداد بود، همیشه با مولانا بود. بعد از آن، همراه آن جناب به تبریز رفت و چند گاهی در آنجا نیز در خدمت استاد به سر بُرد» (کاشی، ۱۴۰۱: ۱۵۶؛ نیز، رک: بنارسی، ۱۲ق: ۴۶۶ر؛ ۱۴۹-۸/۱۴۸م: ۱۹۲۵م، abdul muqtadir). در اشعار لسانی شیرازی و منابع دیگر، هیچ اشاره‌ای به ارتباط او با شمس‌ی بغدادی نشده است.

۷-۲. سفرها

بنا به گزارش تقی کاشی، ظاهراً تنها سفر شمس‌ی بغدادی، همراه لسانی شیرازی به تبریز بوده است: «به همراه آن جناب به شهر تبریز رفت و چند گاهی در آنجا نیز در خدمت استاد به سر برد و بعد از آن، از آنجا مراجعت نموده و در وطن، داعی حق را لبیک اجابت گفت» (کاشی، ۱۴۰۱: ۱۵۶). تاریخ این مسافرت، پیش از درگذشت لسانی در سال ۹۴۱/۹۴۰ ق بوده است. شمس‌ی، آرزوی سفر به مکه و زیارت خانه خدا را داشته است و معلوم نیست که آیا توفیق این سفر را یافته یا نه؟

یا نبی اللہ! مددی از کرم	تا کنم از دیده گریان قدم
رخست سلامت، من زار و زبون	آرم ازین ورطه ظلمت برون
عزم طواف سر کویست کنم	روی ز هر سوز رویت کنم
کرده سبکبار، سفر اختیار	آمده بر مرکب همت سوار

(منظرالابرار: ۱۲ر)

۸-۲. آثار شمس‌ی

از شمس‌ی بغدادی، منظومه منظرالابرار و اشعار پراکنده‌ای در قالب‌های مختلف باقی مانده است. فرزندش عهده‌ی در تذکره گلشن شعرا و صاحب ریاض الشعرا (ریاضی، ۱۰۷۱ق: ۸۹پ) از سه منظومه وی در قالب مثنوی و اتحاف آن‌ها به سلطان سلیمان (۹۰۰-۹۷۴ق) یاد کرده‌اند که هر کدام از آن‌ها مقبول فضلالی زمان و پسندیده فصحای جهان بوده. از چند قصیده او نیز در نعت رسول اکرم (ص) و منقبت ائمه گرامی، و همچنین از دیوان غزلیاتش نام برده که مقبول اهل عرفان بوده است (بغدادی، ۲۰۱۴م: ۱۱۸پ). صاحب خلاصه الاشعار در سفر خود به بغداد، از نایاب بودن اشعار شمس‌ی در آنجا خبر داده است: «اشعار مولانا شمس‌ی در این جانب نایاب است و مسود این اوراق مدّت‌ها آرزوی دیدن غزلیات وی را داشت و هر چند طلب می نمود، نمی یافت تا آنکه در محلی که از نوشتن احوال شعرای سابق فارغ شده بود و شروع در ثبت احوال اهل عصر نموده، اراده سفر عتبات عالیات در خاطر گرفت، مجملاً بعد از توفیق زیارت، چون به دارالسلام بغداد رفت، بعد از تفحص، به شرف صحبت مخدوم‌زاده مولانا شمس‌ی، اعنی مولانا عهده‌ی، سرافراز گشت، چون دیوان والد آن جناب از وی طلب نمودم، پاره‌ای از اشعار غزل وی آورد که در طرز غزل متبّع درویش دهکی و خواجه آصفی است» (کاشی، ۱۴۰۱: ۱۵۶؛ بنارسی، ۱۲ق: ۴۶۶ر).

صادقی کتابدار به فراوانی اشعار او اشاره کرده است (صادقی کتابدار، ۱۳۲۷: ۲۹۶). وی علاوه بر اشعار فارسی، ابیاتی به ترکی نیز سروده است (بغدادی، ۲۰۱۴م: ۱۱۸پ؛ دبیرمان‌چای، ۱۳۹۷: ۳۰۷).

۹-۲. ممدوحان

وی در اشعار خود، سلطان سلیمان (۹۷۴-۹۰۰ق) و فرزندش شاهزاده سلیم (۹۸۲-۹۷۴ق) را مدح کرده و منظرالابرار را به سلطان سلیمان اتحاف کرده است:

داور دین، اعدل شاهان عصر	حامی اسلام، سلیمان عصر
آنکه جهان در کنف لطف اوست	شاه زی‌ون پرور و درویش دوست...
بود ز هجرت شده ای خوش‌ادا	نهیصد و سی سال و نه از سال‌ها...
زیرنشین علم داد شد	سایه‌فکن بر سر بغداد شد...
ملک بقا داده به خدا داده‌اش	بهره ده از عمر به شهزاده‌اش...
پادشاهان! دور به من جاه داد	تا به تنای تو مرا راه داد
یافت ز مدح تو شرف خامه‌ام	مقترن نام تو شد نامه‌ام

(منظرالابرار: ۱۴-۱۷ر)

۱۰-۲. استقبال از شاعران

شمسی، از شاعرانی همچون نظامی گنجیه‌ای (۶ق)، سعدی شیرازی (۷ق)، امیرخسرو دهلوی (۸ق) و نورالدین عبدالرحمن جامی (۹ق) در منظرالابرار نام برده، و معلوم است که در طرز سخن‌سرایی به شیوه سخنوری آن‌ها نظر داشته است:

گرچه ازین پیش سخن‌پروان	نکته‌سرایان زی‌بران‌آوران
راه سوی گنج نهان برده‌اند	گوی فصاحت ز میان برده‌اند...
آن یکی از خطه شیراز پاک	کرده گلستان، همه اقلیم خاک
آن دگر از گنج زده زینیه‌ای	پنجه فرو برده به گنجینه‌ای
وان دگر از هند شده افسری	خسرو اقلیم سخن‌پروری
وین دگر از جام شده جرعه‌کش	داده به مستان سخن، صیت خوش (همان: ۷پ)

اما از میان این شاعران، توجه ویژه‌ای به نظامی دارد و نه تنها خود، بلکه امیرخسرو و جامی را نیز از شاگردان خاص او برمی‌شمارد:

رو به سوی شیخ نظامی شدم	بهر نظامی به نظامی شدم
گفتمش ای پیر! به انصاف و داد	طایفه را شیخ و مرا اوستاد...
پرتو نظم تو چو پرتو کند	بندگی ات خسرو دهلو کند
کیست که جامی ندود گرد تو	رفته به شاگردی شاگرد تو (همان: ۱۳-پ)

۳. دربارهٔ منظراالابرار

منظومه مخزن الاسرار بعد از نظامی، مورد استقبال و تتبع شاعران بزرگی چون امیرخسرو دهلوی (۸ق)، خواجهی کرمانی (۸ق)، عبدالرحمن جامی (۹ق) و دیگر سرایندگان جغرافیای زبان فارسی (از شبه قارهٔ هند تا آناتولی، از فرارودان تا قفقاز و آران و...) قرار گرفته است. شمسای بغدادی شاعر سدهٔ ۱۰ق نیز یکی از نظیره پردازان مخزن الاسرار نظامی است که به تبع او مثنوی منظراالابرار را به نظم کشیده است. شمسای بغدادی، آرزومند و مشتاق بوده که با سرایش منظراالابرار در زمرهٔ شاعرانی چون نظامی گنجه‌ای، سعدی شیرازی، امیرخسرو دهلوی و عبدالرحمن جامی به شمار آید، هرچند این کار برای او سخت و خیالی بیهوده و فکری محال در نظر می‌آمده است:

آن یکی از خطبه شیراز پاک	کرده گلستان، همه اقلیم خاک
آن دگر از گنجینه زده زیننه‌ای	پنجه فرو برده به گنجینه‌ای
وان دگر از هند شده افسری	خسرو اقلیم سخن‌پوری
وین دگر از جام شده جرعه‌کش	داده به مستان سخن، صیت خوش...
کار دلم گرچه پس افتاده است	پیرو ایشان هوس افتاده است
آه چه بیهوده خیال است این!	و چه بلا فکر محال است این!
قطره کجا، دعوی قلزم کجا؟	دزه کجا، چرخ چهارم کجا؟ (همان: ۷پ، ۸ر)

او نیز مثل دیگر شاعران مقلد و نظیره پرداز آثار نظامی، سبب سرودن این منظومه را خوابی شبانه و معنوی تصوّر می‌کند که در مجلسی روحانی، حضور شاعرانی چون نظامی گنجه‌ای و امیرخسرو دهلوی را در می‌یابد و در پایان مجلس، روی به نظامی می‌کند و در ضمن ستایش، از او می‌خواهد تا رخصت دهد نظیره‌ای بر مخزن الاسرار پردازد، و شاعر گنجه، این رخصت را به او می‌دهد:

رو به سوی شیخ نظامی شدم	بهر نظامی به نظامی شدم
گفتمش ای پیر! به انصاف و داد	طایفه را شیخ و مرا اوستاد...
هر که درین ره شده دنبال تو	کرده عروجی به پیر و بال تو
فایده دیده ز تو هر خورده بین	خرمنی و پیرویان خوشه چین
پرتو نظم تو چو پرتو کند	بندگی ات خسرو دهلوی کند
کیست که جامی ندود گرد تو	رفته به شاگردی شاگرد تو
کان سخایی همه جویای تو	دجله تویی و همه سقّای تو
هر که ازین باده خروشیده است	جرعه‌ای از جام تو نوشیده است
دردی از آن باده به جا مانده بود	در قدم کرد و اشارت نمود
در دم از آن باده به جوش آمدم	همچو خم می به خروش آمدم
همّت طبعم علم افراز شد	باب معانی به رخم باز شد (همان: ۱۳ر، ۱۴ر)

با این عنایت، آرزوهای او شکوفا شده، طوطی طبعش به شکرریزی می‌پردازد و شاهد معنی در به رویش باز کرده، رخسار مقصود از هر طرف خودنمایی می‌نماید و منظرالابرار را به رشته نظم می‌کشد:

رو به بهی کرد ازو کار من یافت نظر منظر ابرار من (همان)

و بدین ترتیب، نخستین منظومه از پنج گنج خود را با بیست مقاله و بیست و سه حکایت می‌پردازد و آرزو می‌کند به سرودن چار دگر نیز توفیق یابد:

بار خدایا به خداوندیت	از حسب و بی‌زن و فرزندیت
گنج نخستم چو گشودی به روی	فتح دگرها بکنن از چارسوی
طبع مرا گرسدت یاوری	یاور و یاری به سخن گستری
چار دگر را به بیان آورم	خمسۀ دیگر به میان آورم (همان: ۶۹ پ)

ظاهراً شمسی تنها به نظیره‌سازی مخزن الاسرار توفیق یافته و منظرالابرار او یگانه نظیره پارسی منظومه نظامی در آسیای صغیر و آناتولی است و همه نظیره‌ها به زبان ترکی سروده شده‌است. شمسی، منظرالابرار را در سال ۹۵۴ ق به رشته نظم کشیده و به سلطان سلیمان اتحاف کرده‌است:

ثبت چو شد خواستم از اهل راز	نام به این نامه بگویند باز
صدرنشینان صاف احتشام	منظر ابرار نهادند نام
بود ز هجرت شده باوی قرین	نهمصد و پنجاه و چهار از سنین (همان: ۷۰ ر)

۳-۱. ساختار محتوایی منظرالابرار

شمسی بغدادی در ساختار محتوایی و شکلی منظرالابرار سعی کرده‌است شیوه تقسیم‌بندی و مفهوم‌سازی دیگر نظیره‌های مخزن الاسرار را رعایت کند، هرچند که تفاوت‌هایی در موضوعات و عنوان‌گذاری مقاله‌ها و حکایت‌ها وجود دارد. منظرالابرار مشتمل بر ۲۲۵۷ بیت و دارای تمهیداتی در توحید، مناجات، نعت، رخصت از نظامی، مدح سلطان سلیمان، و بیست مقاله و بیست و سه حکایت در مباحث عرفانی، حکمی، اخلاقی، دینی، مسائل اجتماعی و تاریخی است:

- آغاز منظومه با تسمیه، در اوصاف حمیده فاتحه فایحه، در آثار قدرت لم‌یزال و مشاهده خاصان بارگاه جاه و جلال که دیده‌جان را مجلاً ساخته و از همه با او پرداخته.

- مناجات‌های چهارگانه.

- نعت‌های پنجگانه.

- ملازمت استاد گرامی اعنی حضرت شیخ نظامی و رخصت از وی در شروع منظرالابرار.

- ستایش و ثناء سه‌گانه سلطان سلیمان.

- مقاله‌های بیست‌گانه با حکایت‌های بیست و سه‌گانه آن.

- هم‌صحبتی‌های دوگانه با پیر دستگیر.

- روایت از پدر.

- خاتمه کتاب.

مقاله‌های بیست‌گانه منظومه چنین است:

مقاله اول: در بیان رکن نخستین ایمان که با او درست است دین فخر جهان (همراه با حکایت).

مقاله دوم: در فضیلت نماز که رکن ثانی است و به مؤمنان ارزانی (همراه با حکایت).

مقاله سیم: در بیان فضیلت روزه داشتن و دل و دیده از بد و نیک دور گماشتن (همراه با حکایت).

مقاله چهارم: در بیان فضیلت زکات که سبب درازی حیات است [و] بسیاری مال و منال (همراه با حکایت).

مقاله پنجم: در بیان فضیلت حج (همراه با حکایت).

مقاله ششم: در بیان معدلت پادشاهان و رعایت بندگان خدا و پشیمان از ظلم و اندیشه آخرت و قیامت (همراه با حکایت).

مقاله هفتم: در بیان حالت شوریدگان وادی مهر و محبت و متحملان الم رنج و محنت و به قضا و قدر تسلیم شدن به قدر نهمت (همراه با حکایت بهلول دیوانه).

مقاله هشتم: در باب فیض‌رسانی خلق و گرامی داشتن و به سبب کرم نام نکو فرجام را زنده سرودن و تخم فرخنده کاشتن (همراه با حکایت).

مقاله نهم: در بیان خرقة پوشانی که از ریا دورند و به رضای حق - جلّ و علا - نزدیک و مسرور (همراه با حکایت).

مقاله دهم: در بیان عشق که بقای زنده‌دلان از دم اوست، بلکه از اثر مهر دوست (همراه با حکایت).

مقاله یازدهم: در صفت متوکلان زاویه تسلیم و رضا به طلب رزق از در او به در دیگری نمی‌روند و نمی‌دوند (همراه با حکایت).

مقاله دوازدهم: در بیان فضیلت صحبت و شرط مودّت و محبت (همراه با حکایت).

مقاله سیزدهم: در فضیلت بیداری و صفای درون پرفیض و آگاهی و هشیاری (همراه با حکایت).

مقاله چهاردهم: در نفی حکما و فلاسفه (همراه با حکایت).

مقاله پانزدهم: در بیان فضیلت شکر باری و نوع حمدگزاری (همراه با حکایت).

مقاله شانزدهم: در تربیت عالی‌گهران که سعی بر ایشان بی‌فایده نیست و بر نیکان فایده‌ایست (همراه با حکایت).

مقاله هفدهم: در فضیلت کسب هنر و آن به انواع است (همراه با حکایت).

مقاله هیجدهم: در فضیلت سخن‌گستری و زبان‌آوری (همراه با حکایت و حکایت به خلاف او).

مقاله نوزدهم: در نصیحت کردن بوزرجمهر، کسری را (همراه با حکایت).

مقاله بیستم: در وصف عدالت پادشاهان روم (همراه با حکایت، از تمرخان حکایت اندر خرابی بغداد، حکایتی دیگر).

شمسی بغدادی، منظومه منظرالابرار را به اقتضای مخزن‌الاسرار نظامی گنج‌ای سروده و در پردازش خود، کوشیده‌است تا از مؤلفه‌های زبانی و بیانی نظامی تأثیر بگیرد، لذا ضمن تصویرسازی‌های نو، و نوآوری‌های بلاغی، از آیات قرآنی و عناصر روایی (حدیث و ...)، تلمیحات داستانی و ...، نیز برای بارورسازی مفاهیم و موضوعات استفاده کرده‌است. شمسی بغدادی در خاتمه منظومه خود، ادعا کرده که نظم خود را با طرزی دل‌آویز و عباراتی سلیس، و درعین حال ساده و همه‌فهم، عرضه نموده، و در بیان موضوعات، از آیات و احادیث نبوی، و شروح و تعابیر آن‌ها و نیز حکایات ملیح استفاده کرده، و منظومه‌ای منظم به صناعات شعری، با معنی بسیار و لفظ اندک، و عاری از عیوب وزن و قافیه پرداخته‌است:

قصید رسانید به ختم کلام...
 رفتن این راه به دلخواه شد
 طرز دل‌آویز و عبارت سلیس...
 اکثرش آیات و حدیث رسول
 بر همه فهمیدن معنی قریب
 معنی بسیار به الفاظ کم
 وزن گهرهاش به میزان درست
 قافیه‌ها نیز بری از عیوب
 نقل و حکایات سراسر ملیح
 آمده معروف به مجهول جفت
 سخته به یکجا نتوان یافتن (همان: ۶۹، ۷۰پ)

شکر که این نامه فرخنده‌نام
 لطیف خدا بدرقه راه شد
 نظم به ترکیب سلاست نفیس
 موعظه‌ها مستمعان را قبول
 شرح عبارات عیان در کتب
 صنعت شعری به بیان گشته ضم
 بحر نگشته غلط از رای سست
 خوبی این آیات قبول قلوب
 طرز مقالات به وجه صحیح
 نیست دو مصراع که هنگام گفت
 گر همه جویند به شتافتن

۲-۳. منظرالابرار از منظر تاریخی

منظومه منظرالابرار از منظر تاریخی نیز قابل توجه است و شمسی بغدادی آن را زمانی سروده که اوضاع بغداد نابسامان بوده و ارباب ستم، مزارات را خراب کرده بودند، برج ولایت از افراط فساد و جفا تهی مانده، منبر و محراب‌رها و مدرسه‌ها به میکده تبدیل شده، خیرات اوقاف در جای خود به مصرف نرسیده، کار شرع نقصان پذیرفته و مزار اعظم اصحاب مذاهب از فعال بداندیش، زیر و زبر شده بوده است:

محو مزارات و مقامات هم
 برج ولایت تهی از اولیا
 خانقاه از اسب و خر و گاو پر
 مدرسه‌ها، میکده‌ها کرده‌اند
 مصرف اوقاف نه بر جای خود
 از خلفا نام همی مانده است
 ناله‌کنان شط ز غم بی حساب
 دود نمانده به کهن دودمان
 رخنه ز هر سوی به دیوار شرع
 اعظم اصحاب مذاهب بود
 زیر و زبر دایره مشهدش (همان: ۱۴پ، ۱۵ر)

ساخته ارباب ضلال از ستم
 گشته ز افراط فساد و جفا
 صومعه خالی شده از ذکر حر
 منبر و محراب رها کرده‌اند
 نیست ز خیرات کسی را مدد
 خیر سفر کرده زمین مانده است
 رفته فرو کشتی جسرش در آب
 سرد شده دیگ دل مردمان
 نقص پذیرفته سر و کار شرع
 آنکه حقش طالب و راغب بود
 کرده بداندیش و فعال بدش

در این اوضاع پریشان، سلطان سلیمان در سال ۹۳۹ق وارد بغداد شده^۱ و به آبادی بغداد پرداخته است:

حامی اسلام، سلیمان عصر

داور دین، عادل شاهان عصر

بود ز هجرت شده‌ای خوش‌ادا
زیرنشین الم داد شد
روی به آبادی کشور نهاد
بس که بکوشید به پرداز عدل
نهصد و سی سال و نه از سال‌ها
سایه‌فکن بر سر بغداد شد...
در به رخ مردم عالم گشاد
گوش جهان گشت پرآواز عدل (همان: ۱۴، پ ۱۵)

او به بازسازی مزار صاحب مذاهب، ابوحنیفه نعمان ثابت کوفی اقدام کرده و گنبدی عالی و مناری بلند بر آن ساخته است^۲:

فکر ثوابش پی تدبیر شد
ساخت در آن جای سلاطین پسند
گنبد عالی و منار بلند
مقصود خود جوی ز «فرخنده‌جا» (همان: ۱۵)
مکرمتش رهبر تعمیر شد...
گنبد عالی و منار بلند

شمسی، بازسازی مزار قطب جهان، شیخ عبدالقادر گیلانی (۴۷۱-۵۶۱ ق) را نیز توسط سلطان سلیمان گزارش کرده است که از جور دور، و با اقدام اهل جور تخریب شده بود:^۳

قطب جهان، شیخ گیلان ازو
بود به بغداد ممر او را سکون
بارگه او دگر از جور دور
قبه او هم به فلک برفراخت
یافت چو فردوس برین رنگ و بو
زو به صفا خلق برون و درون
ساخته بودند خراب اهل جور
خوبتر از آنکه ازل بود ساخت (همان: ۱۵)

همچنین بنا به نوشته شمسی، یکی از بناهایی که سلطان سلیمان در بغداد بازسازی کرد، بنای «وقفیه حضرت مرجان آغا» بود که مدرسه و شفاخانه (درمانگاه) را نیز شامل می‌شده است:

ساخت برای دل هر ساجدی
هست یکی زان همه فتح‌بنا
مدرسه اش رونق آغاز یافت
باز شد از خیر بزرگان‌ه اش
مدرسه و خانقاه و مسجدی
وقفیه حضرت مرجان آغا
دولت ضایع شده را باز یافت
چاره‌گر درد شفاخانه اش (همان: ۱۵)

۳-۳. سبک شعری منظرالابرار

۳-۳-۱. ویژگی‌های زبانی

۳-۳-۱-۱. سطح آوایی

از شیوه‌های معمول در شناخت سبک شعر، تحلیل و بررسی نظام موسیقایی است و معمولاً نظام موسیقایی در شعر فارسی از سه منظر موسیقی بیرونی (وزن و بحر)، موسیقی کناری (قافیه و ردیف) و موسیقی درونی (آرایه‌های بدیع لفظی) و فرایندهای واجی بررسی می‌شود.

۳-۳-۱-۱-۱. موسيقى بیرونى

شمسى بغدادى منظرالابرار را در وزن و بحر مخزن الاسرار نظامی؛ یعنی مفتعلن، مفتعلن، فاعلان (فاعلات) در بحر سریع مسدس مطوی موقوف یا بر وزن مفتعلن، مفتعلن، فاعلن در بحر سریع مسدس مطوی مکشوف سروده است. وی مدعی است که در وزن و بحر این منظومه غلط نتوان یافت:

بحر نگشته غلط از رای سست وزن گهرهاش به میزان درست
(منظرالابرار: ۶۹ پ)

نیز اشاره دارد که کلمات را طوری در مصراع‌ها در کنار هم قرار داده که هیچ گونه سکتۀ شعری در آن نمی توان یافت:

گر همه جویند به شتافتن سکتۀ به یکجا نتوان یافتن (همان: ۶۹ پ)

۳-۳-۱-۱-۲. موسيقى کنارى

۳-۳-۱-۱-۲. قافیه

یکی از عوامل ضروری در ایجاد موسيقى کنارى در اشعار کلاسیک، قافیه است. وجود قافیه خود، عاملی گوش نواز با تأثیرگذاری بیشتر در ذهن و فکر شنونده است (ر.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۶۵-۶۷). شمسى بغدادى، منظومه خود را عاری از عیوب قافیه دانسته است:

خوبی اییات، قبول قلوب قافیه‌ها نیز بری از عیوب (همان: ۶ پ)
وی در منظومه خود، از انواع کلمات در قافیه‌سازی بهره جسته که این تنوع، خود، موجب خوش‌آهنگی اثر شده است. او از قافیه‌های تکراری پرهیز کرده و در مواردی نیز خود را ملزم داشته تا از واژگانی با تلفظ کهن به عنوان قافیه استفاده کند:

بسمله را سباز کلید سَخُن خاتمه را سورة الحمد کن (همان: ۳ پ)
نیست ز خیرات، کسی را مدد مصرف اوقاف، نه بر جای خود (همان: ۱۵ پ)
تاب ندیده تنم از تاب خور شیر و پلنگم نرساند ضرر (همان: ۶۸ پ)

۳-۳-۱-۱-۲. ردیف

از ویژگی‌های بارز در اشعار پارسی، کاربرد ردیف است که «یکی از ویژگی‌های شعر پارسی است که ادب هیچ زبانی تا آنجا که ما آگاهی داریم به وسعت شعر فارسی نیست» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۲۲۱). شمسى بغدادى نیز در منظرالابرار از انواع کلمات ساده، مرکب، مشتق و ترکیباتی از آن‌ها برای ردیف‌آرایی بهره جسته است:

یاور و یاری، همه در دست تست عزت و خواری همه در دست تست (منظرالابرار: ۶ پ)
کار دلم گرچه پس افتاده است پیرو ایشان هوس افتاده است (همان: ۷ پ)
قطره کجا، دعوی قلزم کجا ذره کجا، چرخ چهارم کجا؟ (همان: ۷ پ)
مُلک و مَلک دید رخ سود ازو ثابت و سیار بیاسود ازو (همان: ۱۰ ر)
آب رخت کرده عیان کار را شسته کتبخانه بسیار را (همان: ۱۱ ر)

نقد تویی، داد و ستاد از تو شد	نافه تویی، بوی گشاد از تو شد (همان: ۱۳ پ)
صیت برآورده دهد داد عدل	مُلک عجم را دهد آباد عدل (همان: ۱۶ پ)
نعمت وافی همه از بهر تست	دُردی و صافی، همه از بهر تست (همان: ۳۱ پ)
مُلک و خزائن، همه از ایزد است	گنج و دفائن همه از ایزد است (همان: ۳۴)

۳-۱-۱-۳-۳. موسیقی درونی

در منظومه منظرالابرار، انواع صنایع لفظی از قبیل جناس، تکرار، تتابع اضافات و ... دیده می‌شود. جناس، یکی از پرکاربردترین صنایع لفظی است که در این مثنوی به کار رفته است:

ناباگهی از راه، گمرافتی جدا	بانگ درآ بشنو و در ره درآ (همان: ۲۶ ر)
مصالحت کاروی اعلیٰ بین	کام خود از کام وی ادنی بین (همان: ۴۳ ر)

مثال‌های دیگر: کار، کام (۴۳ ر). پسر، پدر (۵۱ ر). وفا، وفات (۶۰ پ). ستر، سیر (۲۶ پ). کوه، شکوه (۳۹ ر).

۳-۱-۳-۳. سطح لغوی

در این منظومه، بسامد استفاده از کلمات و واژگان دشوار محدود است و موارد به‌کاررفته هم، همان واژگان معمول و گاه با تلفظ کهن و با محدود کلمات ترکی در زبان و بیان شاعران آن زمان است. در این اثر، میزان کاربرد واژه‌های عربی نسبت به واژه‌های کهن، بیشتر است، ازجمله: الویه (۱ پ)، اشارت، بشارت (۲ ر)، خامسه، سادسه، شافی، عظیم، کافی، وافی، عشر (۲ پ)، لخشه، غنج، تنق (۴ ر)، تفک (۱۶ ر)، خلایق، مستفید، لته (۲۵ ر)، حشا (۴۲ پ)، دادار (۲۱ پ)، تخش (۳۷ ر)، خوشید (۴۴ ر)، یساغ، لجین (۴۹ ر). شمسی در مواردی علاوه بر برخی واژگان، همه مصراع را به عربی درآورده:

عقل نداند چه ستاید ترا	السیننا قاصره هاهنا (همان: ۵ پ)
فاخلع نعلیک رسیدش ندا	انک بالواد مقدس طوی (همان: ۵۱ پ)

در این منظومه کاربرد جمع مکسر عربی نیز مشهود است: غرایب (۵ پ). قوافی شناس (۶ پ). افطار (۵۰ پ). زنبیل (۵۴ ر). خزاین (۵۹ ر). همم (۶۵ ر). دکاکین (۱۵ ر).

همچنین وی در این مثنوی از اعداد و حروف نیز بهره جسته است.

«ها»ش ترا می‌طلبید سوی گنج	تا هدت گنج در اوقات پنج
«ر»ی به رکوع تو اشارت دهد	بر توزرب تو بشارت دهد (همان: ۱ پ)
اسم ده آورده دریمن لایحه	اولش الحممد و دوم فاتحه
کافی او هست نهیم قسم او	سیع مثنای ست دهم اسم او (همان: ۲ ر)

شمسی با تأثیرپذیری از نظامی گنجه‌ای، نوآوری‌هایی در منظرالابرار صورت داده و با ایجاد ترکیبات تازه، موجب پویایی زبان و خلاقیت در ترکیب‌سازی و واژه‌گزینی شده است.

پنبه‌زن بـرف، هوا را که کرد
تـاب‌ده پنـجـه زورآوران
آبدۀ مزرعـه خاکیـان
تازه‌کن خلوت بارآوران (همان: ۳ پ، ۴ ر)
جرعه‌ای از جام تو نوشید جم (همان: ۱۷ ر)
جز تو کسی صانع بالا و پست (همان: ۴ پ)

یخ‌فکن ارض، شـتا را که کرد
داغ‌نـه فـرق غـرورآوران
رشـته‌کش سـبـحه افلاکیـان
بـرگ و نـوا بـخش ثـارآوران
در عجمـستان ز پی دفع غـم
نیست در این دامگه گیر و بست

۳-۳-۱-۳. سطح نحوی (دستوری)

تقدم فعل بر متمم و برخی از اجزای جمله:

مادر قرآن شده چارم صفات (همان: ۲ ر)

هست سیم نام مبارک صـلات

استفاده از وجه وصفی:

برده ز خواننده صدساله حرف (همان: ۱۰ پ)

شخص تو ناخوانده و ننوشته حرف

وجه دعایی:

روح و روانش همه دم شاد باد (همان: ۶۴ پ)

منزلت آخرت آباد بـباد

وجه امری:

از اثر سجده مکرم شوی (همان: ۱۹ پ)

رو به نماز آی که آدم شوی

به‌کار بردن فعل امر با جز پیشین می:

خرقه به خون می‌کش و می‌رو به راه (همان: ۳۰ پ)

زرق و ریاد دور کن و کام خواه

به‌کار بردن فعل امر بدون پیشوند «ب» و برعکس:

معجزه‌ای تازه نما خالق را (همان: ۱۰ پ)

بر سر مرده بفکن دلق را

به‌کار بردن فعل نهی، گاه با پیشوند «م» برای تأکید به‌جای پیشوند «ن»:

بیهده مگشای لبان را ز هم (همان: ۲۲ ر)

پیش کسی باز مکن لب به ذم

وجه تمنّایی:

محرم خاصّ حرم حق شوی (همان: ۲۶ پ)

گر ز تقیّد سـوی مطلق شـوی

وجه اخباری: در مواردی به دو صورت زیر به‌کار رفته‌است:

گاه فعل ماضی یا مضارع با جز پیشین «می» و گاهی با «ی» در آخر آن همراه است:

«هاش» تو را می طلبد سوی گنج تا دهدت گنج در اوقات پنج (همان: ۱پ)
گاه کشیدی ز جگر آه او گاه فتادی به سر راه او (همان: ۳۹ر)

گاه فعل ماضی ساده با «ب» تأکید همراه است:

گوهر رخشان به شهادت بسفت گفت هر آن چیز که بایست گفت (همان: ۱۹ر)
کاربرد فعل های پیشوندی:

میوه ایمن باغ فراچیده اند برده درو هرچه نکو دیده اند (همان: ۶پ)
و نیز: برآرم (۷ر). باز گفت (۶۵پ). درآ (۲۶ر). فروریختم (۳۵ر).

استفاده از افعال غیرشخصی:

دهر که آمد به وجود از عدم از قدم او نتوان زد قدم (همان: ۴۶ر)
کاربرد ماضی نقلی با حذف فعل کمکی «است»:

بر خورش و خواب نپرداخته زاده از خون جگر ساخته (همان: ۱۱پ)
فاصله انداختن بین «نه» منفی ساز و فعل:

غله ز بیرون نه به انبار شد وانچه درو بود شپش خوار شد (همان: ۲۲پ)
حذف فعل:

ناموران نامزد از جاه تو پادشهان بنده درگاه تو (همان: ۴ر)
کاربرد فعل جمع برای فاعل مفرد:

چرخ بدانند مدار از که یافت قطب بدانند قرار از که یافت (همان: ۳ر)
فاصله افتادن بین اجزای افعال:

صرف همه کس مکن پی مرو جای توقع بشناس و برو (همان: ۵۴ر)
فعل شد در معنی رفت:

آمد و شد کرد به عالم بسی زنده جاوید نماند کسی (همان: ۲۸پ)
کاربرد شبه جمله:

امر خدا آر به جا تا به موت هان! که نگردد ز تو یک روز فوت (همان: ۲۲ر)

استفاده از جمله‌های توضیحی:

هر دو به هم یار به عهد ثبات (همان: ۴۳ر)	بود دو پاکیزه جهان در هرات
از بهر، بهر به جای برای:	
نه فلک از بهر تو آراسته‌ست (همان: ۹ر)	عرش برین بهر تو پیراسته‌ست
اندر به جای در:	
آمده اندر خبر ام‌الکتاب (همان: ۲ر)	هفتم او وافی و هشتم خطاب
	حرف مر به جای برای، زاید و تأکید همراه با حرف نشانه را:
گفته مرا و به من آورده رو (همان: ۵۶پ)	گشت یقینم که مرا این کامجو
کند مر آن را و دگرها گذاشت (همان: ۶۱ر)	دید بنایی که چنین وصف داشت
زو به صفا خلق برون و درون (همان: ۱۴پ)	بود به بغداد مرا او را سکون
کاربرد را در نقش‌های مختلف (حرف اضافه، فک اضافه، تبدیل فعل و ...):	

قدر فزایی قدر خاک را (همان: ۴ر)	پروری از آب در پشاک را
سدره و طوبی ز قدش سایه جو (همان: ۷پ)	باغ جنان را ز رخس رنگ و بوی
فرصت این گوی زدن شد مرا (همان: ۱۳پ)	رو چو به میدان سخن شد مرا
بخت ترا یار و فلک یاور است (همان: ۱۴ر)	گفت خوش باد که خاکت زر است

۳-۲. ویژگی‌های ادبی

در منظومه منظرالابرار، انواع مختلف صنایع ادبی به کار رفته است. بیشترین کاربرد در علوم بلاغی، انواع تشبیه و در آرایه لفظی، همچنان‌که پیشتر اشاره شد، اقسام جناس و در صنایع معنوی تلمیح، به‌ویژه تلمیحات دینی و قرآنی و داستانی است.

- تشبیه:

داشت چو آینه رخ ساده‌ای (همان: ۳۹ر)	بود به تیریز پری‌زاده‌ای
چون شتر مست دهن کف زده (همان: ۳۲ر)	آتش دل از جگرش توف زده
کاخ تو ایمان و ستونش نماز (همان: ۲۰ر)	گنج تو قرآن و کلیدش نماز
دیده ز نظاره بد بسته دار (همان: ۲۲پ)	مرغ دل از دام هوس رسسته دار

- استعاره:

ذکر تو جز نام خدا با خدا (همان: ۴ر)	نیست در این خانقاه پرصدا
شانه‌زن طره مشکین او (همان: ۹ر)	بخت شده از پی آیین او

دست سستم گفست ازو دور دار دیدہ ز نادیدہ او کور دار (همان: ۳۳ر)

- کنایه:

روی ترش کردن (۴۱ر)، چاک زدن (۳۴پ)، فلک آسا شدن (۲۷ر)، کلاه از سر خورشید ربودن (۶پ)، رنگ گرفتن (۲۷پ)، خرقة به خون کشیدن (۳۱ر)، پوست برانداختن (۱۰ر)، زیر نشین علم کسی شدن (۱۴پ).

- مجاز:

نیست ز سودای تو خالی سری جز تو نیاید به درون از دری (همان: ۵پ)
 پیروزی از آب، در پشاک را قدر فزایی قدر خاک را (همان: ۴پ)
 کرد ز تحریص نه یک صد هزار شکوه ز بخت و گله از روزگار (همان: ۵ر)

- جناس:

مشتري - مشتري (۹پ)، ظُهر - ظُهر (۲۰پ)، کثیر - کبیر (۶۷ر)، راحم - رحمن - رحیم (۲پ)، موجود - وجود (۴ر)، مُلک - مُلک (۴۳پ)، تافته - یافته (۴۳پ)، صالح - طالح (۳۴پ).

- تلمیح:

هرکه به کوی تو نهد سر به خشت آتش سوزان شودش چون بهشت
 وانکه کند در ره مهتر درنگ ناکه برون آورد از صلب سنگ (همان: ۴پ)
 خواست شود سر خُفیش جلی گشت در آینه خود منجلی (همان: ۴ر)
 فکر ضعیفان تو کنی دم به دم قوت جنینان تودهی در شکم (همان: ۴پ)

اغراق:

سنبله آرد به کمیت تو چو حلقه به گوش تو شود ماه نو (همان: ۱۴ر)

مراعات النظیر:

چون ز عطا هست سواری رخس از بقر و میش و شتر نیز بخش (همان: ۲۴پ)

تضاد:

پیش تو پوشیده و پیدا یکی ست تحت ثری فوق ثریا یکی ست (همان: ۴پ)

ارسال المثل:

شاعر بی علم بود در جهان جسم برهنه کمری در میان (همان: ۶۴پ)

لف و نشر نامرتب:

شـیوۀ خـود سـاخـتـه اـطـوار او بر سر و تن، جبّه و دستار او (همان: ۳۴پ)

حسن تعلیل:

گل ز گلستان جهان چیده بود چون فلک پیر جهان‌دیده بود (همان: ۶۴ر)

۳-۳-۳. ویژگی‌های فکری و محتوایی

با اینکه منظرالابرار شمسی بغدادی اثری عرفانی و حکمی است، اما موضوعات دیگری مثل مدح و ثنای حاکمان، عارفان و دانشوران را نیز دربردارد. عشق و بیان مراتب سیر و سلوک و آداب و رسوم صوفیان همراه با شعایر دینی و فرائض اسلامی همچون نماز، روزه، حج و زکات و همچنین مسائل فلسفی و اخلاقی نیز از دیگر مضامینی است که اشعار وی را تشکیل می‌دهد.

۳-۴. دست‌نویس منظرالابرار

دست‌نویس یگانه شناخته‌شده منظرالابرار به شماره ۲۹۴ در کتابخانه فاضل احمد پاشا (کتابخانه کوپرلی) محفوظ است. این نسخه در جمادی‌الاول سال ۹۷۵ق به خط نستعلیق پاکیزه و خوانای عهدی بن شمسی بغدادی در ۷۰ برگ ۱۷ سطری در ۲۲۵۷ بیت به رشته تحریر درآمده است. نسخه مجدول است و به شنگرف ترسیم شده. عناوین نیز به شنگرف تحریر شده‌اند. نسخه دارای رکابه و برگ‌شمار است. برخی از برگ‌های نسخه، مهور به مهرهای مختلفی است. برگ‌های ۱پ، ۴۰ر، ۷۰ر مهور به مهر بزرگ‌تری است: «قد وقف هذه النسخة الوزير ابوالخير الحاج احمد بن الوزير الاعظم الفاضل نعمان بن الوزير الاعظم العلامة الصدر الشهيد مصطفى بن الوزير الاعظم النحرير ابن عبدالله محمد عُرِفَ بـكـوـبـرـلـی اقال الله عثارهم سنة ۱۱۷۰»، و در برگ‌های ۲ر، ۵ر، ۲۰ر، ۳۰ر، ۴۸ر، ۶۲ر، ۶۹پ مهر دیگری به زبان عربی آمده است: «هذا ممّا وَقَّفه الوزير ابوالخير الحاج احمد بن الوزير الاعظم نعمان». در برگ ۷۰ر نیز مهر مالک این نسخه با عبارت «صاحبه الفقير خليل بن مصطفى صاوري» دیده می‌شود.

بیت آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم مطلع پورنور کلام قدیم

انجامه: روز قیامت که شود نشر او با نبی و آل بکن حشر او

(ر.ک: حسینی، رفوگران، ۱۳۸۹: ۵۹)

فهرست‌نگاران نسخ خطی کتابخانه کوپرلی، این منظومه را به شمسی قاضی سنجان (درگذشته ۸۴۱ق) نسبت داده‌اند (همان) که نادرست است، و آن را با منظومه منظرالابصار شمسی (حاجی خلیفه، ۱۴۴۳ق: ۲۲۹/۷) اشتباه گرفته‌اند. همچنین صاحب هدیه العارفین (بغدادی الف، ۱۴۰۲ق: ۱/۱۴۸) و ایضاح المکنون (بغدادی ب، ۱۴۰۲ق: ۵۸۱/۱)، این اثر را سروده عهدی بغدادی دانسته‌است.

۴. نتیجه‌گیری

شمسی بغدادی، از طبقه متوسط شعرای فارسی در قرن دهم هجری است که تاکنون گمنام مانده است و با به هم پیوستن اطلاعات پراکنده‌ای که از او در منابع آمده است، می‌توان تا حدودی به شناخت او و خاندانش پی بُرد. اشعار پراکنده‌ای از وی در برخی جُنگ‌ها و تذکرها در قالب غزل و قصیده باقی مانده و تنها اثر کاملی که از او در دست است، منظومه منظراالابرار است که تاکنون یگانه نظیره فارسی مخزن الاسرار نظامی در آناتولی و آسیای صغیر به‌شمار می‌رود. این منظومه به لحاظ اشتغال بر فواید تاریخی نیز قابل توجه است. در منظومه منظراالابرار، انواع مختلف صنایع ادبی به کار رفته است که بیشترین کاربرد آن انواع تشبیه، اقسام جناس و تلمیح به‌ویژه تلمیحات دینی و قرآنی و داستانی است. نسخه منحصر به فرد این مثنوی به شماره ۲۹۴ در کتابخانه فاضل احمد پاشا (کتابخانه کوپرلی) محفوظ است و سال ۹۷۵ق به خط فرزند شمسی، عهدی بغدادی کتابت شده است. منظراالابرار شمسی بغدادی، نمونه‌ای شایان از رواج زبان فارسی در گستره فرهنگی مذکور است و معرفی، تحقیق و تصحیح آن می‌تواند مواد مطالعاتی مربوط به سیر تاریخی زبان فارسی را در دوره‌ای از حکومت عثمانی کامل‌تر کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. در بیشتر منابع تاریخی عثمانی و سفرنامه‌ها، تاریخ این واقعه را سال ۹۴۱ق ثبت کرده‌اند (منجم‌باشی، ۱۳۹۳: ۴۸۸؛ صولاق‌زاده، ۱۲۹۷ق، ۴۸۷؛ اولیاچلی، ۱۳۱۴ق، ۴۲۵؛ قره‌چلبی‌زاده، ۱۲۴۸ق، ۱۱۶؛ حقّی، چارشلی، ۱۳۸۸: ج ۲/ ۴۰۴).
۲. منجم‌باشی نیز در تاریخ خود به این اقدام اشاره کرده است: «به هنگام اقامت در بغداد، مساجد و اماکن متبرک را تعمیر کردند. به فرمان سلیمان خان، بر مزار مشهد صاحب مذهب امام الاعظم ابوحنیفه نعمان ثابت الکوفی، قبه و بارگاه بلندی برپا کردند و بر دور آن، دیوارهای بلند ساختند و در آن نگهبانان و محافظان گماردند (منجم‌باشی، ۱۳۹۳: ۴۸۹؛ نیز، ر.ک: صولاق‌زاده، ۱۲۹۷ق، ۴۸۶-۴۸۷؛ قره‌چلبی‌زاده، ۱۲۴۸ق، ۱۱۹؛ کوپلی، ۱۳۹۴: ۲۲۷).
۳. مورخ عثمانی، پچوی، نیز این اقدام را گزارش کرده است: «... جمله بغدادده آسوده اولان اولیا کرامک مزارات سعادت‌لرینی زیارت ایدوب، ویران اولان آستانه‌لرین تعمیر و ترمیمه امر عالی‌لر اصدار ایدوب و حضرت شیخ عبدالقادر گیلانینک رحمة‌الله علیه مزار شریف‌لری اوزرنده بیر تربه‌عالی و بیر عمارت عامره تمهید اولنمق فرمان اولنوب، آز مدّته اتمامه ایرشدیلردی» (پچوی، ۱۲۸۲ق: ۱۸۴/۱؛ نیز ر.ک: قره‌چلبی‌زاده، ۱۲۴۸ق: ۱۱۹؛ کوپلی، ۱۳۹۴: ۲۲۷).

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمدحسن. (۱۴۰۳ق). الذریعة الى تصانیف الشیعه، القسم الثاني من الجزء التاسع، الطبعة الثالثة، بیروت: دارالاضواء.
- اولیاجلی، محمد ظلّی بن درویش. (۱۳۱۴ق). اولیاجلی سیاحتنامه‌سی، دردنجی جلد، به کوشش احمد جودت، استانبول: مطبعة در سعادت.
- ایمان، رحم‌علیخان. (۱۳۸۶). منتخب اللطایف، تصحیح و تحقیق حسین علیزاده، مهدی علیزاده، تهران: طهوری.
- بغدادی، احمدعهدی بن شمسی. (۲۰۱۴م). گلشن شعرا، چاپ عکسی، به کوشش سلیمان سولماز، آنکارا: بنیاد تاریخ ترک.
- بغدادی الف، اسماعیل باشا. (۱۴۰۲ق). هدیة العارفین اسماء المؤلفین و آثار المصنّفین من کشف الظنون، المجلد الاول، بیروت: دارالفکر.
- بغدادی ب، اسماعیل باشا. (۱۴۰۲ق). ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسمی الکتب و الفنون، المجلد الاول، بیروت: دارالفکر.
- بنارسی، علی ابراهیم خان. (۱۲ق). تذکرة صحف ابراهیم، نسخه خطی شماره ۷۰۸ کتابخانه بانکی پور، ج ۸.
- بهوپالی، نورالحسن بن محمد صدیق حسن خان. (۱۲۹۲ق). نگارستان سخن، چاپ سنگی، هند، کلکته: طبع شاه‌جهانی.
- پجوی، ابراهیم. (۱۲۸۳ق). تاریخ پجوی، ج ۱، با نظارت کمال‌افندی، استانبول: مطبعة عامره.
- ثریا بیگ، محمد. (۱۳۹۴). تذکرة مشاهیر عثمانیه، ج ۳، به اهتمام یوسف بیگ باباپور، تهران: منشور سمیر.
- چلبی (قتالی‌زاده)، حسن. (۱۰۰۰ق). تذکرة الشعراء، نسخه خطی شماره ۱۰۶۲ کتابخانه حمیدیه ترکیه.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله. (۱۴۴۳ق). کشف الظنون عن اسمی الکتب و الفنون، لبنان، بیروت: مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی.
- مرکز دراسات المخطوطات الاسلامیه.
- حسینی، سید محمدتقی و رفوگران، مروارید. (۱۳۸۹). فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه کوپریلی و پاره‌ای از نسخ خطی عربی (استانبول- ترکیه)، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- حقّی، اسماعیل و چارشلی، اوزون. (۱۳۸۸). تاریخ عثمانی، ج ۲، ترجمه وهاب ولی، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- خسروشاهی، رضا. (۱۳۵۰). شعر و ادب فارسی در آسیای صغیر تا سده دهم هجری، تهران: انتشارات دانشسرای عالی شماره ۴۰.
- خیامپور، عبدالرسول. (۱۳۷۲). فرهنگ سخنوران، ج ۲، تهران: طلابیه.
- دانش‌پژوه، محمدتقی و علمی انواری، بهاء‌الدین. (۱۳۵۹). فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سنای سابق)، ج ۲، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- دنیرمان چای، ویس. (۱۳۹۷). پارسی سرایان آسیای صغیر، ترجمه و تدوین اسدالله واحد، تبریز: دانشگاه تبریز.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۶۹). زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، تهران: پاژنگ.
- ریاضی، ملامحمد بن مصطفی. (۱۰۷۱ق). ریاض الشعراء، نسخه خطی شماره ۳۷۲۴، کتابخانه نورعثمانیه ترکیه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲). موسیقی شعر، چاپ چهاردهم، تهران: آگه.
- صادقی کتابدار. (۱۳۲۷). تذکرة مجمع الخواص، ترجمه عبدالرسول خیامپور، تبریز: چاپخانه اختر شمال.
- صفوی، سام‌میرزا. (۱۳۸۹). تحفة سامی، تصحیح و تعلیقات فاطمه انگورانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- صولاق‌زاده، محمد افندی. (۱۲۹۷ق). صولاق‌زاده تاریخی، استانبول: مطبعة محمودبیگ.
- عاشق چلبی، پیرمحمد. (۱۰۰۴ق). مشاعر الشعراء، نسخه خطی شماره ۳۷۱۹، کتابخانه نورعثمانیه ترکیه.
- عالی، مصطفی. (۱۰۸۲ق). کنه الاخبار، نسخه خطی شماره ۳۴۰۶، کتابخانه نورعثمانیه ترکیه.
- عزاوی محامی، عباس. (۲۰۰۴م). موسوعة تاریخ العراق بین احتلالین، المجلد الرابع، بیروت: الدار العربیه.
- قره چلبی‌زاده، عبدالعزیز افندی. (۱۲۴۸ق). سلیمان‌نامه، تصحیح سعدالله سعید افندی، عبدالوهاب نحوی، قاهره: بولاق.

کاشی، میر تقی‌الدین. (۱۴۰۱). خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکار (بخش همدان و لاحقه‌های بغداد و جربادقان و خوانسار و نواحی آن بلاد)، مقدمه، تصحیح و تعلیقات مرتضی موسوی-رضوان مسّاح، تهران: میراث مکتوب.

کاشی الف، میر تقی‌الدین. (۱۰۳۸ق). خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکار، دست‌نویس شماره ۶۶۷ کتابخانه ایندیا آفیس. کوپلی، عذیر. (۱۳۹۴). «رویارویی عثمانی و صفوی در عراق عرب (سده‌های دهم و یازدهم)»، در تاریخ روابط ایران و عثمانی در عصر صفوی، به کوشش نصرالله صالحی، تهران: طهوری.

محبی، محمّدامین بن فضل‌الله. (۱۲۸۴ق). خلاصه‌الاثّر فی اعیان القرن الحادی عشر، الجزء الرابع، تصحیح مصطفی وهبی، مصر: مطبعة الوهبيّه. مفتاح، الهامه و ولی؛ وهاب. (۱۳۷۴). نگاهی به نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در ترکیه، تهران: دبیرخانه شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی. منجم‌باشی، احمد بن لطف‌الله. (۱۳۹۳). تاریخ منجم‌باشی یا صحایف‌الخبار فی وقایع الآثار: از تشکیل دولت عثمانی تا پایان سلطنت سلیمان‌خان قانونی، ترجمه نصرالله ضیایی، تهران: مهراندیش.

نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، ج ۱، تهران: فروغی.

Abdul Mugtadir khan bahadur, (۱۹۲۵), catalogue of the Arabic and Persian anuscripts in the oriental public librar at bankipore, patna, volume Viii (Persian mss)

References:

- ‘Āli, Mostafā (۱۶۷۱). *Konh al-axbār* (The Essence of News). MS ۳۴۰۶. Nur Osmāniyye Library. Turkey. [In Ottoman Turkish].
- Āqā Bozorg Tehrāni, Mohammad Hasan (۱۹۸۳). *Al-Zari ‘a elā tasānif al-ši ‘a*. Vol. ۹. Part ۲. ۳rd ed. Beirut: Dār al-Azwā. [In Arabic].
- ‘Āseq Čalabi, Pir Mohammad (۱۵۹۵). *Mašā‘er al-šo ‘arā* (Poets’ Emotions). MS ۳۷۱۹. Nur Osmāniyye Library. Turkey. [In Persian].
- Azzāwi Mahāmi, ‘Abbās (۲۰۰۴). *Mowsu‘a tārix al-Erāq bayn ehtelalayn* (Encyclopedia of Iraqi History Between Two Occupations). Vol. ۴. Beirut: Al-Dār al-Arabiyya. [In Arabic].
- Baqdādi, Ahmad ‘Ahdi ibn Šamsi (۲۰۱۴). *Golšan-e šo ‘arā* (The Garden of Poets). Facsimile Edition. ed. Soleymān Solmāz. Ankara: Turkish Historical Society. [In Persian].
- Baqdādi A, Esmā‘il Pāšā (۱۹۸۲). *Hediyat al-‘ārefin asmā’ al-mo‘allefin va āsār al-mosannefin men kašf al-zonun* (Gift of the Knowledgeable: Names of Authors and their Works from *Kašf al-zonun*). Vol. ۱. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic].
- Baqdādi B., Esmā‘il Pāšā (۱۹۸۲). *Izāh al-maknun fi al-zeyl ‘alā kašf al-zonun ‘an asāmi al-kotob va al-fonun* (Clarification of the Hidden: Supplement to *Kašf al-zonun* on Book Titles and Disciplines). Vol. ۱. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic].
- Banārsi, ‘Ali Ebrāhim Xān (۱۸th c.). *Tazkera-ye sohof-e Ebrāhim* (Ibrahim’s Literary Biography). MS ۷۰۸, Bankipore Library, vol. ۸. [In Persian].
- Bhopali, Nur al-Hasan ben Mohammad Seddiq Hasan Xan (۱۸۷۵). *Negārestān-e soxan* (The Gallery of Speech). Lithograph. Calcutta: Shah Jahani Press. [In Persian].
- Čalabi (Qanālizāde), Hasan (۱۵۹۱). *Tazkera al-šo ‘arā* (Poets’ Biography). MS ۱۰۶۲, Hamidiyye Library, Turkey. [In Persian].
- Dāneshpažuh, Mohammad Taqi & Elmi Anvāri, Bahā’ al-Din (۱۹۸۰) *Fehrest-e kotob-e xatti-ye ketabxāne-ye Majles-e Šowrā-ye Eslāmi* (Catalogue of Manuscripts in the Islamic Parliament Library (Majles)). Vol. ۲. Tehran: Ketābxāne-ye Majles. [In Persian].
- Degirmencay, Veyis (۲۰۱۸) *Fārsi-sarāyān-e Āsiyā-ye Saqir* (Persian-writing Poets of Asia Minor). Tr. Asadollāh Vāhed. Tabriz: Tabriz University Press. [In Persian].

- Hāji Xalife, Mostafā ibn Abdollāh (۲۰۲۲). *Kašf al-zonun 'an asāmi al-kotob va al-fonun* (Removing Doubts about Book Titles and Disciplines). Beirut: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation. [In Arabic].
- Haqqi, Esmā'il & Čāreli, Owzun (۲۰۰۹). *Tārix-e osmāni* (Ottoman History). Vol. ۲. Tr. Wahāb Vali. ۲nd ed. Tehran: Pažuhešgāh-e Olum-e Ensāni. [In Persian].
- Hoseyni, Seyyed Mohammad Taqi & Rofugarān, Morvārid (۲۰۱۰) *Fehrest-e nosax-e xatti-ye fārsi-ye ketābxāne-ye Köprülü va pāre'i az nosax-e xatti-ye 'arabi* (Catalogue of Persian Manuscripts in the Köprülü Library and Selected Arabic Manuscripts). Qom: Majma'-e Zaxa'er-e Eslāmi. [In Persian].
- Imān, Rahm 'Ali Xān (۲۰۰۷). *Montaxab al-latā'ef* (Selected Anecdotes). ed. Hoseyn Alizāde & Mahdi Alizāde. Tehran: Tahuri. [In Persian].
- Kara Çelebizāde Abdülaziz Efendi (۱۸۳۲). *Soleymān-nāme* (Book of Soleymān). ed. Sadūllah Said Efendi & 'Abdolwahāb Nahvi. Cairo: Bulāq Press. [In Ottoman Turkish].
- Kāši, Mir Taqi al-Din (۱۹۸۱) *Xolāsat al-aš'ār va zobdat al-afkār* (The Essence of Poems and Cream of Thoughts). ed. Mortazā Musavi & Rezvāneh Massāh. Tehran: Mirās-e Maktub. [In Persian].
- Kāši A, Mir Taqi al-Din (۱۶۲۸). *Xolāsat al-aš'ār va zobdat al-afkār* (The Essence of Poems and Cream of Thoughts). MS ۶۶۷. India Office Library. [In Persian].
- Koprulu, Azir (۲۰۱۵). "Ruyāru'i-ye osmāni va safavi dar Iraq-e 'arab (Sade-hāye dahom va yāzdahom)" (Ottoman-Safavid Confrontation in Arab Iraq (۱۰th-۱۱th Centuries)). *Tārix-e ravābet-e Irān va Osmāni dar 'asr-e safavi* (History of Iran-Ottoman Relations in the Safavid Era). ed. Nasrollāh Sālehi. Tehran: Tahuri. [In Persian].
- Meftāh, Elhāme & Vali, Wahāb (۱۹۹۵). *Negāhi be nofuz va gostareš-e zaban va adab-e fārsi dar torkiyye* (Persian Language and Literature in Turkey: Its Influence and Spread). Tehran: Dabirxāneye Šowraye Gostareš-e Zabān va Adabiyyāt-e Fārsi. [In Persian].
- Mohebbi, Mohammad Amin ben Fazlollāh (۱۸۶۷). *Xolāsat al-asar fi a'yān al-qarn al-hādi al-āšar* (Essence of Traces about Notables of the ۱۱th Century). Vol. ۴. ed. Mostafā Wahbi. Cairo: Matba'a al-Wahbiyya. [In Arabic].
- Monajjem Bāši, Ahmad ben Lofollāh (۲۰۱۴). *Tārix-e monajjem bāši ya sahāyef al-axbār fi waqāye' al-āsār* (Monajjem Baši's Chronicle). Tr. Nasrollāh Ziyā'i. Tehran: Mehrandiš. [In Persian].
- Nafisi, Sa'id (۱۹۶۵). *Tārix-e nazm va nasr dar Irān va dar zabān-e fārsi ta pāyān-e qarn-e dahom-e hejri* (History of Persian Poetry and Prose until the ۱۰th Century AH). Vol. ۱. Tehran: Forughī. [In Persian].
- Owliyā Çelebi, Mohammad Zelli ibn Darvish (۱۸۹۷). *Owliyā Čalabi siyāhatnamesi*. Vol. ۴. ed. Ahmad Jowdat. Istanbul: Matba'a-ye Dersa'adat. [In Ottoman Turkish].
- Peçuyi, Ebrāhim (۱۸۶۶). *Tārix-e Peçuyi* (Peçuyi's History). Vol. ۱. ed. Kamal Effendi. Istanbul: Matba'a-ye 'Āmere. [In Ottoman Turkish].
- Riyāhi, Mohammad Amin (۱۹۹۰). *Zabān va adab-e fārsi dar qalamrow-e Osmāni* (Persian Language and Literature in the Ottoman Territories). Tehran: Pāžang. [In Persian].
- Riyāzi, Mollā Mohammad ben Mostafā (۱۶۶۰) *Riyāz al-šo'arā* (The Garden of Poets). MS ۳۷۲۴, Nur Osmāniyye Library, Turkey. [In Persian].
- Sādeqi Ketābdār (۱۹۴۸). *Tazkera-ye majma' al-xawās* (Gathering of the Elite). Trans. Abdorrasul Xayyāmpur. Tabriz: Axtar-e Šomāl Press. [In Persian].
- Safavi, Sām Mirzā (۲۰۱۰). *Tohfe-ye sāmi* (Sāmi's Gift). ed. Fātemeh Angurāni. Tehran: Anjoman-e Āsār va Mafāxer-e Farhangī. [In Persian].
- Šafi'i Kadkani, Mohammad Rezā (۲۰۱۳). *Musiqiye še'r* (The Music of Poetry). ۱۴th ed. Tehran: Āgah. [In Persian].

- Solaqzâde, Mohammad Efendi (۱۷۸۰). *Solâqzâde tarixi* (Solâqzâde's History). Istanbul: Mahmud Beg Press. [In Ottoman Turkish].
- Sorayyâ Beg, Mohammad (۲۰۱۵). *Tazkera-ye mašâhir-e Osmâniyye* (Biographies of Ottoman Notables). Vol. ۳. Ed. Yusof Beg Bâbâpur. Tehran: Nashr-e Samir. [In Persian].
- Xayyâmpur, 'Abdolrasul (۱۹۹۳). *Farhang-e soxanvarân* (Dictionary of Poets). ۲ vols. Tehran: Talâye. [In Persian].
- Xosrowšâhi, Rezâ (۱۹۷۱). *Še'r va adab-e fârsi dar Āsiyâ-ye Saqir ta sade-ye dahom-e hejri* (Persian Poetry and Literature in Asia Minor until the ۱۰th century AH). Tehran: Dânešsarâye 'Âli. [In Persian].
- Abdol Mugtader Xân Bahâdor (۱۹۲۵). *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore, Patna*, vol. ۸ (Persian Mss).